

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

ЧАЛА Тетяна Іванівна

УДК 159.922.7:316.6

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АДИКТИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2023

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля МОН України, кафедра практичної психології та соціальної роботи, м. Київ.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Завацька Наталія Євгенівна,
Східноукраїнський національний університет
ім. В. Даля, кафедра практичної психології
та соціальної роботи, завідувач.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Бочелюк Віталій Йосипович,
Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька
національна навчально-реабілітаційна академія»
(м. Запоріжжя), кафедра психології та соціальної
роботи, завідувач;

кандидат психологічних наук, доцент
Яремчук Віталія Василівна,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, кафедра
соціальної психології, доцент.

Захист відбудеться «16» грудня 2023 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.051.11 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля МОН України за адресою: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17, ауд. 401.

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті університету <https://snu.edu.ua/index.php/science/spetsializovani-vcheni-rady-iz-zahystu-dysertatsij-d-29-051-11/> та у науково-технічній бібліотеці Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля МОН України за адресою: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.

Автореферат розісланий «15» листопада 2023 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Побокіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження продиктована тим, що у сучасному суспільстві зростає кількість неповнолітніх осіб із адиктивною поведінкою, виховання яких відбувається у неповних сім'ях, які утворилися внаслідок розірвання шлюбу, народження дитини поза шлюбом, роздільного проживання батьків тощо. Разом із тим, в умовах кризи сім'ї, причини якої пояснюються соціально-економічними, політичними та ідеологічними трансформаціями у суспільстві, відбуваються зміни й у функціонуванні інституту шлюбу, змінюються уявлення про батьківські функції в сім'ї. Ці та інші численні причини сприяють тому, що з'являються неповні сім'ї, в яких часто змінюються вітчимами, а також сім'ї, в яких батько присутній тільки формально. Порушення благополуччя сім'ї, дефіцит навичок соціальної поведінки, що демонструються її членами, руйнування емоційних зв'язків між ними (Дж. Боулбі, В. Бочелюк, Л. Боярин, А. Скларук, В. Яремчук та ін.) впливають на особистість неповнолітньої дитини та виникнення адикцій у її поведінці, максимальний ризик розвитку деструктивних форм якої існує саме у підлітковому віці. Крім того, оскільки батьки виконують специфічну функцію посередника між суспільством і дитиною, їм належить важлива роль у її соціалізації (К. Андросович, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, У. Михайлишин та ін.), вони можуть як перешкоджати соціальній дезадаптації дитини, так і провокувати її. Тому зростає значимість змістовного аналізу характеру відносин неповнолітніх з батьком і матір'ю, їх ролі у розвитку і вихованні дитини, впливу на формування специфічних особистісних рис, що сприяють виникненню адиктивної поведінки. Особливо гостро це питання постає саме у неповних сім'ях, адже не тільки реальні відносини неповнолітніх з батьками, але й якість образу батьків має значення для формування особистості і генези адиктивної поведінки. Однак, наявних у сучасній психологічній літературі даних про роль неповної сім'ї у детермінації адиктивної поведінки неповнолітніх, про взаємозв'язки соціально-психологічних особливостей підлітків, які демонструють узалежнену поведінку, з образами батьків, зокрема в умовах неповної сім'ї, наразі недостатньо.

Отже, актуальність даного дослідження визначається необхідністю вивчення особливостей адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, як з позицій наукової психологічної парадигми, так і на основі теорії та практики сучасного соціально-психологічного знання. Таким чином, існування суперечностей між нерозробленістю проблеми вивчення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та нагальною необхідністю дослідити соціально-психологічні чинники такої поведінки, зумовило вибір теми дисертаційного дослідження: *«Соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексних науково-дослідних тем кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних

психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 4 від 25 грудня 2015 р.).

Об'єкт дослідження – адиктивна поведінка неповнолітніх з неповних сімей.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Для досягнення мети було висунуто такі **завдання дослідження**:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми вивчення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

2. Узагальнити особливості підліткового віку, що детермінують адиктивну поведінку неповнолітніх з неповних сімей різного типу.

3. Визначити рівні схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду.

4. Запропонувати структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та провести її операціоналізацію.

5. Розробити комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму та оцінити її ефективність.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (В. Бочелюк, І. Данилюк, А. Коваленко, К. Лоренц, І. Пасічник, В. Семиченко та ін.), суб'єктно-діяльнісного (Г. Костюк, С. Максименко, І. Пасічник, В. Роменець та ін.), індивідуально-орієнтованого (Л. Бінсвангер, Дж. Бьюдженталь, Є. Гейко, Ю. Джендлін, В. Турбан та ін.) підходів в психології; теорії вікової та корекційної психології (В. Бочелюк, С. Кузікова, Р. Павелків, М. Панов, М. Савчин та ін.), концепції становлення особистості в онтогенезі (Г. Балл, Н. Жигайло, В. Моляко, М. Орап та ін.) та її розвитку як активного суб'єкта життєдіяльності (Н. Добровольська, О. Кононенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.); концепція саморозвитку особистості Г. Костюка; науково-психологічні уявлення про сутність і закономірності підліткового віку (М. Боришевський, Н. Завацька, Н. Максимова, Р. Павелків та ін.); концептуальні підходи до особливостей детермінації соціальної активності неповнолітніх (С. Гарькавець, В. Корнієнко, Р. Шевченко та ін.) та їх адаптаційних властивостей у соціальному середовищі (А. Борисюк, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, О. Литвиненко, О. Лосієвська, Л. Пілецька та ін.); наукові уявлення про проблемні сім'ї і особливості виконання ними своїх функцій (Г. Бевз, І. Бурлакова, І. Ващенко, П. Горностай, О. Петрунько, К. Седих, А. Склярчук та ін.); сучасні концепції про специфічність особистісного розвитку неповнолітніх в умовах депривації (Д. Гошовська, Я. Гошовський, Ю. Завацький, У. Михайлишин, Л. Онуфрієва та ін.); погляди на трансформацію мотиваційно-ціннісної сфери

неповнолітніх (О. Бондарчук, Л. Засєкіна, А. Коваленко, А. Кононенко, Ю. Швалб та ін.) та ідеї про становлення їх моральної самосвідомості (І. Бєх, М. Боришевський, І. Булах, О. Власова, А. Зимянський, М. Савчин та ін.); положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів роботи (О. Блискун, І. Гоян, В. Завацький, Г. Побокіна, М. Тоба, С. Цимбал, В. Яремчук, Т. Яценко та ін.).

Методи дослідження:

– *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз наукових концепцій та поглядів з проблеми дослідження соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (теоретичне моделювання, методи порівняння, систематизації, узагальнення); наукова інтерпретація і синтез емпіричних даних;

– *емпіричні*: спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, інтерв'ювання, анкетування («Шкала Інтернет-залежності С. Чєна» (CIAS), в адаптації В. Малигіна, К. Фєклісова та ін.; анкета на виявлення особливостей складових структури моральної самосвідомості неповнолітніх (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової) (А. Зимянський)); психодіагностичні методики: методика діагностики схильності до 13 видів залежностей (Г. Лозова), методика на визначення схильності до поведінки, що відхиляється (О. Орєл), методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребнісній сфері (О. Потьомкіна), методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч), модифікована методика для визначення моральної самооцінки (М. Савчин, у модифікації А. Зимянського), опитувальник «Дитячо-батьківські відносини підлітків» (ДБВП) (О. Карабанова, П. Троянська), опитувальник стилю батьківського виховання (АСВ) (Є. Ейдєміллер, В. Юстицис), проєктивна методика «Незакінчені речєння»; констатувальний і формувальний експерименти;

– *статистичні*: результати емпіричного дослідження опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики та їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS (версія 20.0).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2015-2023 років на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Сєверодонецьк, м. Київ), Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» (м. Запоріжжя).

У дослідженні взяли участь 158 неповнолітніх (13-16 років) з неповних сімей (87 (55,1%) хлопців та 71 (44,9%) дівчина) та 146 неповнолітніх з повних сімей (77 (52,7%) хлопців та 69 (47,3%) дівчат).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *вперше: визначено* специфіку неповних сімей та *проведено* аналіз їх впливу на формування адиктивної поведінки неповнолітніх, які виховуються у таких сім'ях; *виокремлено* рівні (низький, середній, високий) схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду (соціально неблагополучних, конфліктних); *запропоновано* структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та *здійснено* її операціоналізацію; *визначено і систематизовано* соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (*внутрішні* (на особистісному і міжособистісному рівнях) та *зовнішні*);

– *розроблено* концептуальні й змістовно-процесуальні засади побудови комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму, з урахуванням несприятливих умов соціалізації неповнолітніх та різновиду неповної сім'ї, через заходи внутрішньоособистісної, міжособистісної та мікросоціальної спрямованості;

– *дістали подальшого розвитку*: погляди на соціально-психологічні підходи до засобів і технологій психопрофілактики та корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, зокрема соціально неблагополучних;

– *поглиблено уявлення*: про соціально-психологічні особливості становлення та розвитку особистості неповнолітніх із неповних сімей та формування у них адиктивної поведінки, з урахуванням типології таких сімей.

Теоретичне значення дослідження полягає: в уточненні психологічних уявлень про особливості адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та соціально-психологічних поглядів на проблему її психопрофілактики та корекції; визначенні системоутворюючих внутрішніх та зовнішніх чинників адиктивної поведінки неповнолітніх, які виховуються в умовах неповної сім'ї. Відповідно до специфіки прояву адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та чинників такої поведінки, розкрито закономірності побудови комплексної програми її психопрофілактики та соціально-психологічної корекції в умовах сучасного соціуму.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію для вивчення особливостей прояву та соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей; розробці та апробації комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, відповідно до визначених чинників такої поведінки неповнолітніх у неповних сім'ях різного типу й оцінці її ефективності.

Теоретично та емпірично обґрунтовані положення дисертації можуть використовуватися для змістовного наповнення програм з психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх, бути рекомендовані для впровадження у Центрах соціально-психологічної допомоги, соціальної адаптації, медико-соціальної реабілітації, відновлювального лікування та ін.

Результати дослідження **впроваджено** у роботу науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ) (довідка № 604/36 від

18.08.2023 р.), Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми) (довідка № 2809-1 від 28.09.2023 р.), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ) (довідка № 26-09-23Ф від 26.09.2023 р.), Громадської організації «Фонд розвитку підприємництва і реалізації бізнес-ідей» (м. Київ) (довідка № 27-09-23Ф від 27.09.2023 р.); у навчально-науковий процес Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 467/15.17 від 22.06.2023 р.), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-23/155 від 29.09.2023 р.), Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 63-н від 02.10.2023 р.), Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» (м. Запоріжжя) (довідка № 01-22/427 від 28.09.2023 р.) і використовуються у процесі викладання освітніх компонент та спецкурсів «Соціальна психологія», «Психологія соціальної роботи», «Вікова психологія», «Основи психологічної допомоги», «Психологія сім'ї» та ін.

Особистий внесок авторки. Розроблені наукові положення та отримані результати емпіричного дослідження є самостійним внеском авторки у визначення та систематизацію соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. В опублікованих зі співавторами працях доробок авторки становить 60%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, семінарах-тренінгах, стажуваннях різного рівня, зокрема на *міжнародних*: X науково-практичній конференції «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність» (Мелітополь, 2015 р.), V науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів і студентів «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Київ, Северодонецьк, 2016 р.), XVII науково-практичній конференції «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Монреаль, 2018 р.), VI-VII науково-практичних конференціях «Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм» (Северодонецьк, 2019 р., 2021 р.), V науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (Суми, 2019 р.), VII науково-практичній конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Северодонецьк, 2019 р.), X науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодь у психології: етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія» (Суми, 2021 р.), VIII науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Северодонецьк, 2021 р.), International internship «Modern Teaching Methods and Innovative Technologies in Higher Education: European Experience and Global Trend» (Sofia, Bulgaria, 2022), III науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики» (Івано-Франківськ, 2023 р.); з *міжнародною участю*: XV

науково-практичній конференції з проблем вищої освіти «Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства» (м. Сєверодонецьк, 2018 р.); *всєукраїнських*: науково-практичній конференції «Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України» (Івано-Франківськ, 2023 р.), семінарах-тренінгах «Формування резильєнтності (життєстійкості), як особистий ресурс в умовах війни» (Київ, 2023 р.) та «Удосконалення комунікативних здібностей: технології розвитку soft skills» (Київ, 2023 р.); доповідалися та обговорювалися на розширених засіданнях кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (2015-2023 рр.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено у 17 публікаціях авторки, з яких 1 розділ колективної монографії, 6 статей у наукових фахових виданнях із психології (з них 5 статей – у наукометричних виданнях, 1 з яких проіндексована у наукометричній базі Web of Science Core Collection), 10 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 223 найменувань (з них 62 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 208 сторінках, із них 177 сторінок основного тексту. Робота містить 7 таблиць на 9 сторінках, 19 рисунків на 10 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів; наведено дані про апробацію роботи, подано відомості про публікації авторки з теми дослідження; окреслено структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі «Теоретичні аспекти проблеми вивчення соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей»** наведено характеристику адиктивної поведінки як багатовекторного соціально-психологічного феномену; проведено аналіз особливостей підліткового віку, що сприяють проявам адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей; розкрито соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Аналіз наукових досліджень останніх років засвідчив суттєве зростання масштабів виникнення та розвитку різних форм адиктивної поведінки (адикцій) у неповнолітніх: хімічні форми такої поведінки (наркотична, алкогольна залежності, куріння, токсикоманія), нехімічні форми (Інтернет-залежність, ігрова залежність (гемблінг), анорексія, булімія та ін.). Показано, що сучасні адикції мають тенденцію до ускладнення, зміни та модернізації. Простежується тенденція до коморбідності адикцій (М. Барамзіна, В. Бараннік, Ю. Белоусов, Л. Грицюк, Л. Завадська, А. Капська, В. Марченко, В. Ратинська, О. Сердюк, О. Яременко та ін.).

Вивчення розвитку адиктивної поведінки (у тому числі у неповнолітніх) відбувається у межах концепції єдності хімічних та поведінкових адикцій

(M. Griffiths), концепції психосоціальної адиктології, концепції базових психологічних компонентів адиктивної поведінки у структурі інтегральної індивідуальності, біомедичної, психологічної та соціально-психологічної концепції та ін. З'ясовано, що різними авторами були виявлені характеристики психіки, які є основою для виникнення адикцій у неповнолітніх. При цьому було встановлено, що безпосередня форма адиктивної реалізації є другорядним фактором (M. Griffiths, E. Khantzian та ін.).

Узагальнено, що адиктивна поведінка неповнолітніх – це поведінка, яка передуює виникненню фізичної залежності, стадія зловживання у випадку і хімічних, і нехімічних адикцій – можлива стадія психологічної залежності.

Наголошується, що шкідливі звички у підлітків ще не існують як стійкі психічні утворення, а навпаки, відбувається тотальна ломка часових (отриманих від батьків та ін.) норм поведінки, установлень, стереотипів (Н. Завацька, Н. Максимова, О. Ратинська та ін.). У дійсності, звички з'являються набагато пізніше, у зрілому віці і утворюються вони на руїнах порушеного раніше і знов набутого досвіду. При цьому соціально-психологічна обумовленість адиктивної поведінки є результатом відходу від вирішення складних соціальних проблем, стресових ситуацій, життєвих перешкод, невдач, за допомогою різних факторів, включаючи досвід поведінки соціального оточення, поради близьких людей, біофармакологічні компенсатори.

Наукові дослідження у галузі виникнення та розвитку адикцій з погляду вищезазначених концепцій показують, що незважаючи на значний вплив на особистість соціально-економічних факторів (соціальне оточення, рівень життя та ін.), ключова роль у формуванні адиктивної поведінки неповнолітніх належить інституту сім'ї (Г. Лазоренко та ін.).

Встановлено, що порушення сімейних відносин (дитячо-батьківських, подружніх) часто є причиною розвитку у неповнолітніх адиктивної поведінки. Так, неповна сім'я давно перестала бути незвичним або засудженим явищем. Вона є групою найближчих родичів, що складається з одного з батьків з одним або кількома дітьми неповнолітнього віку. Зокрема, соціально неблагополучні неповні сім'ї характеризуються негативним, руйнівним, десоціалізуючим впливом на формування особистості неповнолітньої дитини, що призводить до прояви адикцій у поведінці неповнолітніх з таких сімей (В. Бочелюк, Я. Гошовський, О. Заверуха, М. Панов, В. Яремчук та ін.).

Загалом практика показує, що життя та умови виховання неповнолітніх у неповній сім'ї суттєво відрізняються від життя дитини у повній сім'ї. Крім матеріальних труднощів, які здебільшого присутні у неповних сім'ях, самотні батьки не в змозі одночасно реалізувати материнську та батьківську позиції та функції. Дитина шукає необхідне поза сім'єю та найчастіше потрапляє під негативний вплив. Підкреслюється, що неповну сім'ю відносять до категорії сімей «групи ризику», проте не кожна дитина, яка вихована у такій сім'ї, відчуває на собі негативні наслідки цієї сімейної ситуації та схильна до формування адиктивної поведінки.

З'ясовано, що проблеми, з якими стикаються неповні сім'ї, стосуються різних сторін життя: соціальної, правової, матеріальної, психологічної, педагогічної та ін. Так, соціальна невлаштованість призводить до психологічної напруги, що породжує сімейні конфлікти; матеріальна обмеженість не дозволяє

задовольнити нагальні потреби, що негативно позначається на фізичному та психічному здоров'ї батьків та дітей (О. Близнюкова, К. Кравченко, В. Мартинюк, С. Піддубняк, Л. Царенок та ін.).

Ситуація ускладнюється тим, що у підлітковому віці відбувається перехід від дитинства до дорослості, який є одним з найскладніших періодів життя людини, а поява відчуття дорослості, у свою чергу, призводить до зміни спілкування як з батьками, так і з однолітками, під час якого неповнолітні часто відчують емоційний дискомфорт. Крім того, особливості міжособистісних відносин безпосередньо впливають на самооцінку неповнолітніх, адже саме в цей період інтенсивно розвивається самосвідомість та збільшується потреба у самопізнанні (С. Кузікова, Р. Павелків, І. Пасічник, М. Савчин та ін.).

Констатовано, що у поєднанні з особливостями підліткового періоду, які є групою факторів ризику у формуванні адекватної поведінки (підвищений егоцентризм; потяг до протиставлення, протесту, боротьби проти виховних авторитетів; підвищене бажання стати дорослим; занадто чутливе реагування на пубертатні зміни; схильність перебільшувати ступінь складності проблем; криза ідентичності; гіпертрофовані поведінкові реакції; переважання пасивних копінг-стратегій у подоланні труднощів), детермінантами адиктивної поведінки неповнолітніх є: рівень напруженості у суспільстві; питні традиції суспільства; тиск реклами тютюнових і алкогольних виробів; негативна молодіжна субкультура; перехід до нової соціальної ролі; неможливість задоволення потреби у персоналізації; подвійна мораль; стрес та інформаційне перевантаження; потреба у зміні стану свідомості; потреба виходу з буденності, готовність та особистісна схильність до вживання психоактивних речовин, негативний соціальний статус у колективі тощо (Н. Максимова, О. Ключова, О. Ратинська та ін.), які підсилюють виховання неповнолітніх у неповних сім'ях.

Зазначене артикулює необхідність визначення соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей з метою розробки дієвої програми її психопрофілактики та корекції.

У другому розділі «Емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей» висвітлено основні етапи дослідження, обґрунтовано репрезентативність вибірки; здійснено аналіз психодіагностичного інструментарію та його відповідності завданням дослідження; наведено методи кількісної обробки отриманих даних; проведено констатувальний експеримент та узагальнено його результати.

У дослідженні взяли участь 158 неповнолітніх (87 (55,1%) хлопців та 71 (44,9%) дівчина) у віці 13-16 років з неповних сімей, які утворилися внаслідок народження дитини поза шлюбом (17,7% сімей), розірвання шлюбу (59,5% сімей), роздільного проживання батьків (13,9% сімей), смерті одного з батьків (8,9% сімей). 146 неповнолітніх (77 (52,7%) хлопців та 69 (47,3%) дівчат) з повних сімей, які прийняли участь у дослідженні, склали контрольну групу.

Аналіз документів та проведеного інтерв'ювання дозволив отримати дані щодо успішності досліджуваних у навчанні, відомості про сім'ю та соматичний стан респондентів. Ці дані надали можливість співставити суб'єктивне бачення досліджуваних і тих змінних, які були визначені за допомогою анкетування, в тому числі на виявлення особливостей складових структури моральної самосвідомості

неповнолітніх (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової), та відібраних для дослідження психодіагностичних методик.

Дані дисперсійного аналізу дозволили виокремити групу соціально неблагополучних неповних сімей (СННС) (48,7% сімей) (соціально неблагополучні, конфліктні сім'ї), в яких виховуються неповнолітні, відповідно до рівнів схильності до адиктивної поведінки, а математична обробка цих даних за допомогою параметричного коефіцієнту t-критерію Стьюдента надала можливість визначити суттєві відмінності у виділених групах сімей за всіма шкалами, що дозволяє вважати їх належними до різних вибірок.

За результатами виявлення схильності до різних видів залежностей (за методикою Г. Лозової) визначено високий рівень такої схильності (загальний показник) у 33,5% респондентів, середній – у 36,7% досліджуваних, низький – у 29,8% неповнолітніх. При цьому найбільшу кількість неповнолітніх з високим рівнем виявлено у респондентів з СННС ($p \leq 0,05$). Крім того, встановлено, що серед видів залежностей у неповнолітніх з неповних сімей превалюють схильність до вживання психоактивних речовин та схильності до таких видів нехімічної адикції, як комп'ютерна, ігрова та Інтернет-залежність. Встановлено, що серед неповнолітніх з СННС значуще переважає схильність до вживання психоактивних речовин ($p \leq 0,05$).

При порівнянні соціально-психологічних установок неповнолітніх з неповних сімей з низьким та середнім рівнями схильності до адикцій були отримані статистично значущі (за U-критерієм Манна-Уїтні) відмінності за шкалами «орієнтація на свободу» $U_{emp.} = 412$ (при $p \leq 0,05$) та «орієнтація на владу» $U_{emp.} = 289,5$ (при $p \leq 0,01$). При порівнянні таких даних у групах неповнолітніх з неповних сімей з низьким і високим рівнями схильності були отримані статистично значущі відмінності за шкалами «орієнтація на процес» $U_{emp.} = 268$ (при $p \leq 0,01$), «орієнтація на егоїзм» $U_{emp.} = 309,5$ (при $p \leq 0,01$), «орієнтація на результат» $U_{emp.} = 317,5$ (при $p \leq 0,05$).

За шкалою CIAS у респондентів з соціально неблагополучних неповних сімей виявлено наявність компульсивних симптомів, симптомів відміни, а також внутрішньоособистісних проблем і проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом ($p \leq 0,01$).

Визначення у неповнолітніх з соціально неблагополучних неповних сімей готовності (схильності) до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється, підтвердило їх схильність до протистояння нормам і правилам, готовність до адиктивної та саморуйнівної поведінки, до агресії та зниження вольового контролю емоцій ($p \leq 0,05$) (за змістовними шкалами методики О. Орел, з урахуванням установки досліджуваних на соціально-бажані відповіді, проаналізовані за допомогою службової шкали цієї методики).

Встановлено, що для більшості неповнолітніх з неповних сімей (41,8%) притаманна невизначена моральна позиція, а для майже третини респондентів (31,6%) – неморальна (з СННС) і для 26,6% респондентів – моральна позиція. Це свідчить про несформованість моральної позиції у переважній більшості неповнолітніх з адиктивною поведінкою з неповних сімей (здебільшого з СННС). Зауважимо, що неморальна позиція свідчить про низький та нульовий рівні

розвитку основних складових моральної самосвідомості, коли неповнолітні систематично реалізують аморальну поведінку.

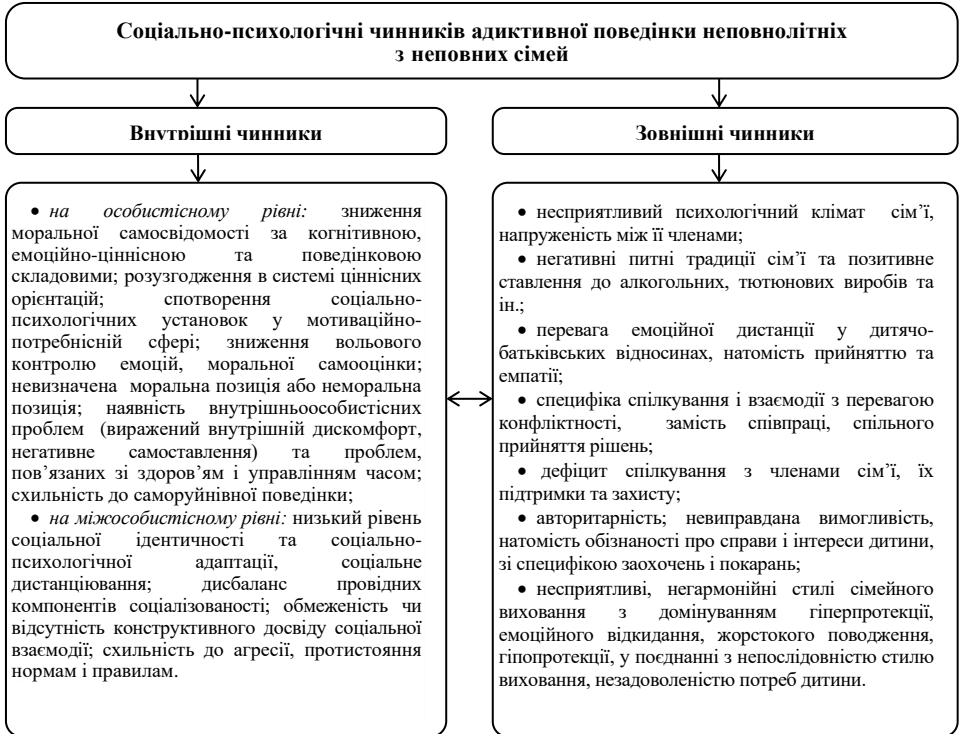
Аналіз сімейних чинників, що впливають на виникнення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (СННС), надав змогу визначити особливості емоційних відносин (з перевагою у них емоційної дистанції, натомість прийняттю та емпатії); специфіку спілкування і взаємодії у таких сім'ях (здебільшого конфліктність, замість співпраці, спільного прийняття рішень, заохочення самостійності); особливості контролю (як правило, авторитарність, невинуватана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань), а також непослідовність та невпевненість – за блоком суперечливості/несуперечності відносин ($p \leq 0,05$) (за методикою ДБВП). Крім того, за додатковими шкалами цієї методики встановлені неадекватність образу дитини та порушення у задоволенні її потреб.

Визначення стилю батьківського виховання у неповних сім'ях (за методикою АСВ) засвідчило несприятливі та негармонійні стилі такого виховання (домінуючу гіперпротекцію, емоційне відкидання, жорстоке поводження, гіпопротекцію), у поєднанні з нестійкістю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини, невідповідністю кількості і якості вимог до дитини в сім'ї, перебільшеною строгістю покарань та інших психологічних причин відхилень у сімейному вихованні загалом ($p \leq 0,01$), які також розглядалися нами як чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, переважну більшість яких склали СННС.

З метою аналізу чинників, які вплинули на адиктивну поведінку неповнолітніх з неповних сімей за допомогою візуального методу «кам'яний осип» були відібрані досліджувані з полярними проявами такої поведінки. За результатами цієї процедури виокремлено *внутрішні соціально-психологічні чинники* адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (на особистісному рівні: зниження моральної самосвідомості за когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими; розузгодження в системі ціннісних орієнтацій; спотворення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребнісній сфері; зниження вольового контролю емоцій, моральної самооцінки; невизначена моральна позиція або неморальна позиція; наявність внутрішньоособистісних проблем (виражений внутрішній дискомфорт, негативне самоставлення) та проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом; схильність до саморуйнівної поведінки; на міжособистісному рівні: низький рівень соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, соціальне дистанціювання; дисбаланс провідних компонентів соціалізованості; обмеженість чи відсутність конструктивного досвіду соціальної взаємодії; схильність до агресії, протистояння нормам і правилам) та *зовнішні соціально-психологічні чинники* такої поведінки (несприятливий психологічний клімат сім'ї, напруженість між її членами; негативні питні традиції сім'ї, позитивне ставлення до алкогольних, тютюнових виробів та ін.; перевага емоційної дистанції у дитячо-батьківських відносинах, натомість прийняттю та емпатії; специфіка спілкування і взаємодії з перевагою конфліктності, замість співпраці, спільного прийняття рішень; дефіцит спілкування з членами сім'ї, їх підтримки та захисту; авторитарність; невинуватана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі

специфікою заохочень і покарань; несприятливі, негармонійні стилі сімейного виховання з домінуванням гіперпротекції, емоційного відкидання, жорстокого поводження, гіпопротекції, у поєднанні з непослідовністю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини).

Структурну модель диференціації виокремлених соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей наведено на рис. 1.

Рис. 1. Структурна модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, були враховані при побудові комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму.

У третьому розділі «Соціально-психологічні засади профілактики та корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму» розкрито концептуальні основи та зміст комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки

неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму і здійснено оцінку її ефективності.

На основі проведеного теоретичного аналізу та констатувального етапу дослідження було розроблено комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, яка спрямовувалася на розвиток адаптивних можливостей учасників (розвиток здатності до розуміння людей та соціальних ситуацій, позитивної Я-концепції, рефлексивних навичок); розвиток їх соціальної компетентності (формування адекватної моральної самооцінки, узгодженої з рівнем домагань; навичок володіння емоційним станом, зняття емоційної напруженості, управління засобами спілкування, конструктивної взаємодії у різних життєвих ситуаціях); зміну ціннісної картини світу.

Розроблена програма була практико-орієнтованою та блочно-модульною за своєю структурою (блок особистісного розвитку, блок роботи з сім'єю та блок організації дозвілля).

До програмних заходів формувального етапу дослідження були залучені неповнолітні з високим рівнем схильності до адиктивної поведінки з СННС.

Серед дієвих напрямків психопрофілактичної роботи, задіяних у розробленій програмі, слід виокремити: виявлення неповнолітніх групи ризику, відповідно до різновиду неповної сім'ї, та надання їм психологічної допомоги; створення атмосфери, що виключає прояви адиктивної поведінки, зокрема засобами заповнення дозвілля; формування у неповнолітніх стратегічної мотивації та рис соціально-успішної особистості, що удосконалює, посилює захисні механізми; забезпечення просоціальної активності неповнолітніх, залучення їх до суспільно-корисної діяльності, необхідної для повноцінного розвитку і попередження адиктивної поведінки; поширення інформації про причини, форми і наслідки узалежненої поведінки; зміну ціннісного ставлення неповнолітніх до об'єкту залежності; формування навичок аналізу та критичності, а також особистої відповідальності за власну поведінку; надання рекомендацій батькам та фахівцям щодо роботи з питань профілактики адиктивної поведінки серед неповнолітніх з неповних сімей різного типу.

Дієвими засобами соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей за результатами апробації та впровадження розробленої програми слід визнати: моделювання і аналіз проблемних ситуацій, ділові ігри та зустрічі з елементами практикуму, групові дискусії, психологічні ігри, мозковий штурм, елементи психодрами та соціотерапії, тілесно орієнтовані техніки, аутотренінги. Такі форми роботи потребували різноманітних методичних прийомів, які залежали від віку учасників, їх соціально-психологічних особливостей і визначалися завданнями кожного конкретного заняття комплексної програми. Все це створювало атмосферу довіри, комфорту та відкритості. Так, прийом «питання – відповідь» передбачав інтелектуальну включеність, а психотехніки – емоційну співучасть. Ігрові техніки були необхідні для розвитку емпатії, підвищення активності, оптимізації міжособистісної взаємодії. У групових дискусіях учасники навчалися знаходити компроміс та відстоювати свої погляди, життєві принципи. Обговорення допомагало учасникам проаналізувати ті почуття, які вони зазнали, та визначити, як вони можуть використовувати у своєму житті

набуті навички і знання. Мозковий штурм був необхідним для створення нових ідей та цілей, спрямованих на вирішення проблем. Ця техніка допомагала учасникам ставати більш толерантними, приймаючи ідеї інших учасників та батьків. Рольова гра дозволяла отримувати досвід іншої безпечної поведінки. У програмі велика увага приділялася також придбанню учасниками навичок релаксації та саморегуляції, як ефективних засобів самодопомоги.

Важливою частиною комплексної програми були соціально-психологічні тренінги, спрямовані на створення необхідних умов для формування в учасників особистісних структур, що забезпечують стійкість до виникнення адикцій. До таких тренінгів належали, зокрема, тренінги на подолання відчуження та формування адекватної самоідентифікації; тренінг стійкості до негативного соціального впливу; тренінг формування життєвих навичок; тренінг афективно-ціннісного навчання, у ході якого формувалися навички прийняття рішення, підвищувалася моральна самооцінка, стимулювалися процеси самовизначення та розвитку позитивних цінностей.

Встановлено, що для неповнолітніх учасників ефективними були заняття за модулем «Твій шлях до конструктивної поведінки та взаємодії з оточуючими», спрямованої на коригування адиктивної поведінки з урахуванням вимог суспільства та закладу освіти як соціального інституту. При цьому учасники вчилися успішно справлятися зі складними та кризовими ситуаціями, що сприяло прийняттю відповідальності за своє життя та вчинки.

Паралельно з заняттями для неповнолітніх учасників проводилися заняття для батьків, спрямовані на розвиток умінь та здібностей надання допомоги їх дітям у формуванні навичок, що підвищують рівень їхньої соціалізованості та сприяють психопрофілактиці та подоланню проявів адикцій у їх поведінці. Для батьків ефективними були заняття за модулем «Я і моя дитина. Як краще порозумітися». Мета такої взаємодії з батьками – ухвалення ними відповідальності за процес виховання своєї неповнолітньої дитини. Слід зазначити, що такий соціально-психологічний супровід неповних сімей у межах розробленої програми мав комплексний характер і будувався за принципом «йти від інтересів дитини».

Результати формувального експерименту засвідчили, що внаслідок застосування запропонованої програми виявлено позитивну динаміку та кількісне зростання багатьох показників щодо зміни моральної позиції учасників. Зокрема, статистично значуще підвищився рівень моральної самосвідомості та зросли показники рефлексії, інтроспекції, почуття відповідальності, емпатії, самоконтролю, що сприяло розвитку здатності до самоаналізу, розуміння інших людей, удосконаленню моральних якостей ($p \leq 0,05$).

Виявлено, що поряд із актуалізацією бажання учасників бути самостійними, зросло прагнення виконувати свої обов'язки, брати відповідальність за свої слова та вчинки, що є свідченням формування у неповнолітніх позитивного ставлення до моральних норм й активізації здатності свідомо керуватися ними у своїй поведінці.

Зафіксовано зміни у зростанні рівня розвитку саморегуляції та самоконтролю, виборів та вчинків. Так, учасники оволоділи навичками контролю емоційних станів (стримання почуття гніву, образи), здатністю критично ставитися до проявів адикцій у своїй поведінці. Поряд із цим, зріс рівень моральних домагань та очікувань, а також вимогливість до себе.

Визначено позитивні зміни у взаємостосунках у сім'ях досліджуваних: вірогідно зменшилася напруженість та конфліктність між членами сім'ї, що сприяло зниженню тривожності, почуття неповноцінності і ворожості у сімейній ситуації ($p \leq 0,05$). Зафіксовано зниження проявів дезадаптивних форм батьківського ставлення, що призвело до зменшення імпульсивних реакцій, адекватного прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог ($p \leq 0,05$).

Отже, отримані результати показали, що запропонована програма формувального впливу сприяє психопрофілактиці та соціально-психологічній корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та підвищенню ефективності процесу їх соціалізації.

Загалом результати формувального етапу дослідження підтвердили ефективність впровадження соціально-психологічних засобів профілактики та корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми визначення соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей і зроблено такі висновки.

1. Теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми дослідження показав, що адиктивна поведінка як інтегральне поняття відображає різні прояви соціального, психологічного чи комплексного неблагополуччя особистості, яке полягає у дегармонізації її взаємодії з собою, соціумом, близьким оточенням, незалежно від джерела, природи й ступеня прояву. Така поведінка більшою мірою притаманна неповнолітнім, оскільки криза перехідного періоду характеризується зниженням адаптаційних можливостей, за яких виникають пускові психологічні механізми (конфлікти мотиваційної сфери, емоційно-вольові порушення тощо), які деформують суб'єктні стосунки і породжують внутрішні і зовнішні труднощі.

Водночас, несприятливі сімейно-побутові відносини, недоліки сімейного виховання та дитячо-батьківської взаємодії не сприяють створенню необхідних умов для становлення і гармонійного розвитку особистості неповнолітньої дитини, що набуває свого загострення у підлітковому віці і може призводити до формування адиктивної поведінки. Саме тому, особливої уваги потребують неповнолітні, виховання яких проходить у змінених умовах життєдіяльності, в першу чергу у неповній сім'ї, члени якої тривалий час із різних причин проживають окремо. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптаційні можливості неповнолітньої дитини, то процес її соціалізації спотворюється та виникають передумови для формування адиктивної поведінки.

2. Узагальнено особливості підліткового віку, що детермінують адиктивну поведінку у неповнолітніх з неповних сімей різного типу. До таких особливостей віднесено підвищений егоцентризм; потяг до опору, протесту; амбівалентність та парадоксальність характеру; прагнення до невідомого, ризикованого, до незалежності та відриву від сім'ї; незрілість моральних переконань; хворобливе реагування на пубертатні зміни і події; схильність до перебільшення ступеню

складності проблем; негативна чи несформована Я-концепція; гіпертрофовані поведінкові реакції (емансипація, захоплення (відмова від контактів, їжі, імітація, компенсація та гіперкомпенсація тощо)); знижене перенесення труднощів; переважання неконструктивних копінг-стратегій у подоланні стресових ситуацій. Така ситуація ускладнюється вихованням неповнолітньої дитини у соціально неблагополучній неповній сім'ї з її негативним, руйнівним та десоціалізуючим впливом на становлення особистості та формування проявів адикцій у її поведінці.

Підкреслюється, що найпоширеним типом соціально неблагополучної неповної сім'ї є конфліктна сім'я, тобто така, де її члени неспроможні вирішувати проблеми, які виникають, конструктивними методами. Виявлено, що неповнолітні, які виховуються у таких сім'ях, не маючи позитивного прикладу, відповідно вибудовують й власні стосунки з оточуючими. Вони характеризуються низьким рівнем соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, а також спотвореними ціннісними орієнтаціями. Загалом для респондентів з соціально неблагополучних неповних сімей властивий дисбаланс компонентів соціалізованості, що також детермінує їх адиктивну поведінку.

3. Визначено рівні схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду. У неповнолітніх з неповних сімей з середнім і високим рівнями схильності до адиктивної поведінки встановлена виражена спрямованість установок на самоствердження і свободу від соціальних обмежень, а також прагнення до отримання задоволення і домінування власних інтересів. Їм властиве також прагнення до вільного дозвілля, що приносить задоволення, та уявлення про можливість досягнення бажаного результату при свободі від соціальних обмежень і заборон. Найбільша кількість таких неповнолітніх переважала у соціально неблагополучних неповних сім'ях. У неповнолітніх з неповних сімей з низьким рівнем схильності до адиктивної поведінки виявлено наявність більшої впевненості у своїх вчинках, осмислення життєвих цілей та життєвих уявлень, здатності до досягнення поставлених цілей та орієнтації на соціальні норми. Їм властива домінуюча спрямованість соціально-психологічних установок на особисту ефективність і значущість при дотриманні соціальних норм, що також пояснює наявність у них низького рівня схильності до адиктивної поведінки.

4. Запропоновано структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та проведено її операціоналізацію. За результатами емпіричного дослідження виокремлено і систематизовано *внутрішні соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (на особистісному рівні: зниження моральної самосвідомості за когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими; розузгодження в системі ціннісних орієнтацій; спотворення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребнісній сфері; зниження вольового контролю емоцій, моральної самооцінки; невизначена моральна позиція або неморальна позиція; наявність внутрішньоособистісних проблем (виражений внутрішній дискомфорт, негативне самостварення) та проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом; схильність до саморуйнівної поведінки; на міжособистісному рівні: низький рівень соціальної ідентичності та соціально-*

психологічної адаптації, соціальне дистанціювання; дисбаланс провідних компонентів соціалізованості; обмеженість чи відсутність конструктивного досвіду соціальної взаємодії; несприятливий соціальний статус у групі та схильність до протистояння нормам і правилам) та *зовнішні соціально-психологічні чинники* такої поведінки (несприятливий психологічний клімат сім'ї, напруженість між її членами; негативні питні традиції сім'ї, позитивне ставлення до алкогольних, тютюнових виробів та ін.; перевага емоційної дистанції у дитячобатьківських відносинах, натомість прийняттю та емпатії; специфіка спілкування і взаємодії з перевагою конфліктності, замість співпраці, спільного прийняття рішень; дефіцит спілкування з членами сім'ї, їх підтримки та захисту; авторитарність; невинуватена вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань; несприятливі, негармонійні стилі сімейного виховання з домінуванням гіперпротекції, емоційного відкидання, жорстокого поводження, гіпопротекції, у поєднанні з непослідовністю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини).

5. Розроблено комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму та проведено оцінку її ефективності.

Запропонована програма будувалася на принципах системності, комплексності, зворотного зв'язку, єдності діагностики і корекції, динамічності та диференційованості, із застосуванням методів індивідуальної і групової психокорекції та сімейної психотерапії.

Вплив розробленої системи психопрофілактичних та психокорекційних заходів сприяв зниженню проявів адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей через формування адекватної самооцінки, підвищення їх емоційної стійкості, самоконтролю та саморегуляції поведінки; через позитивні зміни моральної позиції та удосконалення моральних якостей, через зниження показників внутрішнього дискомфорту, зменшення кількості агресивно-захисних реакцій та налагодження міжособистісної взаємодії загалом. Крім того, зафіксоване вірогідне зменшення напруженості та конфліктності між членами сім'ї зі зниженням тривожності та почуття неповноцінності і ворожості у сімейній ситуації, а також зниження прояву дезадаптивних форм батьківського ставлення, що призвело до зменшення імпульсивних реакцій, адекватного прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з вивченням можливостей використання програми профілактики та корекції адиктивної поведінки у різних вікових групах з урахуванням різновиду залежності та умов соціалізації. Потребує подальшого теоретичного осмислення та експериментального дослідження гендерний аспект соціально-психологічної допомоги неповнолітнім з адиктивною поведінкою з використанням ресурсного та рефлексивного підходів для отримання тривалого ефекту при подоланні проявів адикцій у їх поведінці.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях авторки:

Монографії:

1.1. Чала Т.І. Визначення соціально-психологічних особливостей подолання особистісних деструкцій / Соціально-психологічні особливості подолання особистісних деструкцій в умовах тимчасової втрати працездатності: монографія / За ред. Н.Є. Завацької, А.М. Журби. К.: ПВТП «LAT&K», 2019. С. 112-129. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних особливостей подолання особистісних деструкцій при адикціях у поведінці).*

Статті у наукових фахових виданнях:

2.1. Chala T.I. Factors of addictive behavior in adolescents: socio-psychological analysis. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 191-195.

2.2. Чала Т.І., Журба А.М., Боярин Л.В. Взаємозв'язок адиктивної поведінки з емоційною стійкістю у неповнолітніх. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 2. С. 205-211. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей).*

2.3. Чала Т.І. Соціально-психологічні особливості адиктивної поведінки підлітків з неповних сімей. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 2. С. 146-155.

2.4. Popovych I., Blyskun O., Hulias I., Shcherbyna V., Batasheva N., Aleksieieva M., Chala T. Psychological Semantic Parameters of Adolescents' Conformism in the Measurement of Value Orientations. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala.* 2021. Vol. 13(2). P. 167-184. (Web of Science Core Collection). *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті психолого-семантичних параметрів конформізму підлітків з адиктивною поведінкою).*

2.5. Чала Т.І., Бойсак А.Г., Жигаренко І.Є., Завацький В.Ю. Особливості міжособистісних взаємовідносин і самооінки неповнолітніх з неповних сімей та їх корекція. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* К.: СХУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 34-44. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні особливостей самооінки неповнолітніх з неповних сімей).*

2.6. Chala T.I. Socio-psychological problems of minors from single-parent families. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 125-130.

Статті у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях:

3.1. Чала Т.І. Психосоціальна допомога неповнолітнім в умовах сучасних реалій. *Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність: зб. наук. статей за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Мелітополь, 11-13 вересня 2015 р.) / за заг. ред. М.М. Радевої. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2015. С. 150-153.

3.2. Чала Т.І. Проблема адиктивної поведінки неповнолітніх та її корекції в сучасному соціумі. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів і студентів* (м. Київ, м. Северодонецьк, 24-25 листопада 2016 р.). Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. С. 229-231.

3.3. Чала Т.І. Соціально-психологічні аспекти виховання неповнолітніх в умовах неповної родини. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наук. статей за матеріалами XVII Міжнародної науково-практичної конференції* (Монреаль, 30-31 грудня 2018 р.). Монреаль: СРМ «ASF», 2018. С. 122-125.

3.4. Чала Т.І., Завацька Н.Є. Проблематика адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Северодонецьк, 28-29 листопада 2019 р.). Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 42-44. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей).*

3.5. Чала Т.І., Завацька Н.Є. Концептуальні підходи до вивчення проблеми девіантної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Северодонецьк, 5-6 грудня 2019 р.). Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 91-94. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні концептуальних підходів до вивчення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей).*

3.6. Чала Т.І., Сухенко І.І., Мірошниченко В.О. Особливості адиктивної поведінки підлітків з неповних сімей. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Ваценко Ірини Володимирівни* (м. Северодонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. II. С.118-122. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті специфіки проявів адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей).*

3.7. Чала Т.І., Коротенко Д.О. Ефективність реабілітаційних заходів: аналіз проблеми у векторі адиктивної поведінки неповнолітніх. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Северодонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 61-63. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні ефективності реабілітаційних заходів при адиктивній поведінці у неповнолітніх).*

3.8. Chala T.I. European and world examples of the quality of academic education. *Modern Teaching Methods and Innovative Technologies in Higher Education: European Experience and Global Trend: a collection of scientific works of University of Finance,*

Business, Entrepreneurship according to the materials of the International internship. Sofia, Bulgaria: University of Finance, Business, Entrepreneurship, 2022. P. 113-122.

3.9. Чала Т.І. Особливості адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей у кризових умовах сучасності. *Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 03 березня 2023 р.) / За наук. ред. проф. Л.С. Пілецької, проф. І.М. Гояна, проф. Н.С. Завацької, доц. О.М. Чуйко. Івано-Франківськ, 2023. С. 370-374.

3.10. Чала Т.І. Роль благодійних організацій у соціалізації осіб з особливими освітніми потребами. *Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 23-24 березня 2023 р.) / за заг. ред. С.Д. Яковлевої, Н.В. Кабельнікової. Івано-Франківськ: Вид-во ХДУ, 2023. С. 268-271.

АНОТАЦІЇ

Чала Т.І. Соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Київ, 2023.

Дисертаційне дослідження присвячене визначенню соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Визначено специфіку неповних сімей та проведено аналіз їх впливу на формування адиктивної поведінки неповнолітніх, які виховуються у таких сім'ях. Виокремлено рівні (низький, середній, високий) схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду (соціально неблагополучних, конфліктних). Запропоновано структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та здійснено її операціоналізацію. Визначено і систематизовано соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (внутрішні (на особистісному і міжособистісному рівнях) та зовнішні).

Розроблено концептуальні й змістовно-процесуальні засади побудови комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму, з урахуванням несприятливих умов соціалізації неповнолітніх та різновиду неповної сім'ї, через заходи внутрішньоособистісної, міжособистісної та мікросоціальної спрямованості.

Ключові слова: *неповнолітні, адиктивна поведінка, неповні сім'ї, чинники адиктивної поведінки неповнолітніх, психопрофілактика, соціально-психологічна корекція.*

Chala T.I. Socio-psychological factors of addictive behavior in minors from single-parent families. – Qualification scholarly work published as manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences in the specialty 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. Volodymyr Dahl East Ukrainian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2023.

The dissertation study is dedicated to the definition of the socio-psychological factors of addictive behavior of minors from single-parent families.

The characteristics of single-parent families were identified and their influence on the development of addictive behavior in minors growing up in such families was analyzed. The levels (low, medium, high) of the tendency to addictive behavior in minors from single-parent families are differentiated according to their type (socially disadvantaged, conflict). A structural model for differentiating the socio-psychological factors of addictive behavior of minors from single-parent families was proposed and its operationalization was carried out.

The socio-psychological factors of addictive behavior of minors from single-parent families (internal (on a personal and interpersonal level) and external) were identified and systematized.

The conceptual and content-procedural foundations for building a comprehensive program of psychoprophylaxis and socio-psychological correction of addictive behavior of minors from single-parent families in the conditions of modern society were developed, taking into account the unfavorable socialization conditions of minors and the type of single-parent family through measures of intrapersonal, interpersonal and microsocioal orientation.

The proposed program was built on the principles of systematicity, complexity, feedback, unity of diagnosis and correction, dynamics and differentiation, using methods of individual and group psychocorrection and family psychotherapy.

The effect of the developed system of psychoprophylactic and psychocorrective measures contributed to the reduction of manifestations of addictive behavior of minors from single-parent families. This was done through the formation of adequate self-esteem, increasing their emotional stability, self-control and self-regulation of behavior, positive changes in moral position and improvement of moral qualities, a decrease in indicators of internal discomfort, a decrease in the number of aggressive-defensive reactions and the establishment of interpersonal interaction in general. In addition, a probable decrease in tensions and conflicts between family members was noted, with a decrease in anxiety and feelings of inferiority and hostility in the family situation, as well as a decrease in the manifestation of maladaptive forms of parental attitude, which led to a decrease in impulsive reactions, appropriate expression of emotions in accordance with social norms and requirements.

Key words: *minors, addictive behavior, single-parent families, factors of addictive behavior in minors, psychoprophylaxis, socio-psychological correction.*

Підписано до друку 02.11.2023 р.
ф. 60х90/16, ум. др. арк. 0,9
Зам. 02/11/139-54/1, накл. 100 пр.
Друкарня Прінт Квік
м. Київ, вул. Леонтовича 9, оф. 65
т. (044) 235-0009, 235-7528
printquick@ukr.net